

BESSARION (Jan Basileus) — teolog, filozof, filolog, humanista, dyplomata, kard., ur. 2 I 1403 w Trapezuncie (Turcja), zm. 18 XI 1472 w Rawennie.

Jako trzynastoletni chłopiec został przez rodziców oddany, z przeznaczeniem do stanu duchownego, na wychowanie do metropolity Trapezuntu, Dositheusa, który powierzył go znakomitszemu od siebie prof. retoryki (kopiście i kolekcjonerowi, zwł. astronomicznych kodeksów) w Konstantynopolu, abpowi Selymbrii, Ignacemu Chortasmenosowi, ten zaś wtajemniczał B. nie tylko w zagadnienia filozoficzne, ale wywarł duży wpływ na jego formację ascetyczną. Pozostając ciągle w Konstantynopolu, B. wstąpił do bazylianów (1423) i już jako zakonnik uczęszczał, wraz z Francesco Filelfo i prawdopodobnie z Jerzym Scholariosem, na kurs retoryki do Jerzego Chrysococcesa. Po otrzymaniu święceń kapłańskich (1430) udał się na Peloponez do Mistry, aby słuchać najslawniejszego wówczas filozofa-humanisty, neoplatonika Jerzego Gemistiosa Plethona, zw. drugim Platonem. Dwuletni pobyt w Mistrze (1431–1433) decydująco wpłynął na dalszą formację filozoficzną B., gdyż właśnie tutaj zapoznał się bliżej z całą tradycją pitagorejsko-platońsko-neoplatońską, uznając ją, podobnie jak jego mistrz Gemistios, a przed nim Psellos, za jeden ciąg odwiecznej mądrości; o ile jednak Psellos i B. wykorzystują tę tradycję do umocnienia chrystianizmu, to Gemistios korzysta z niej do budowania i propagowania nowej religii, opartej na neoplatonizmie i będącej w opozycji do religii chrześcijańskiej. Mimo ogromnego uznania dla swojego nauczyciela Gemistosa, B. nie podziela jego tendencji poganizujących, antyarystotelesowskich i antyunijnych. Myśl ekumeniczną w umyśle młodego B. miał zaszczerpić poprzez swych uczniów (Manuela Chrysolorasa i Manuela Kalekasa) Demetrius Kydones, tłum. dzieł św. Tomasza z Akwinu na język gr. i duchowy ojciec rozwijającego się w Grecji unionizmu, a na dalsze pogłębienie tej postawy B. wpłynęły też pisma Jana Wekkusa, pierwszego prounijnego patriarchy Konstantynopola. W 1437 mianowany metropolitą Nicei B. brał udział (1438–1439) w soborze w Ferrarze i Florencji i jako przedstawiciel Greków podpisał dekret unii florenckiej; z tego okresu pochodzą jego traktaty teologiczne omawiające teoretyczne i praktyczne aspekty unii (m.in. *Oratio dogmatica de unione*, PG 161, 543–612; *De processione Spiritus Sancti contra Palamam pro Becco*, PG 161, 243–310). W 1439 mianowany kard. przybył do Rzymu i rezydował przy kościele Dwunastu Apostołów, skupiając całą swoją działalność głównie na sprawie zjednoczenia Kościołów. Ważącą w tej sprawie była podjęta przez niego wewnętrzna i zewnętrzna reforma włoskich bazylianów, u których stwierdził styl życia i ryt obrzędów rzymski oraz całkowity brak znajomości greki, dlatego ufundował dwie katedry języka gr. w Messynie i zobowiązał mnichów do uczęszczania na wykłady. Dla pogłębienia odnowy duchowej zakonników zredagował krótki zestaw reguły św. Bazylego. Po upadku Konstantynopola (1453) usiłował nakłonić kolejnych papieży i władców Włoch, Niemiec i Francji do zorganizowania krucjaty przeciwko Turkom, rozsyłając im swoje *Mowy* (*Orationes ad principes Italiae contra Turcas exhortatio*, PG 161, 47–76), a gdy w 1463 został mianowany przez papieża Piusa II patriarchą Konstantynopola, wystosował do swoich rodaków *List-encyklikę* (*Epistola encyclica ad Graecos*, PG 161, 449–490), w której zachęcał ich do unii; ideę zjednoczenia, usymbolizowaną w dwóch ramionach (oznaczających Kościół gr. i łac.) podtrzymujących krzyż, zawarł Bessarion w swoim herbie umieszczonym na grobowcu, który już

za życia kazał zbudować w kościele Dwunastu Apostołów. Dzieła teologiczne B. zawiera PG 161, 1–746.

Ważnym dopełnieniem studiów B. był jego kilkumiesięczny (w 1440) pobyt w Padwie, gdzie pod kierunkiem kanonika Jana Selengia z Krety nowo kreowany kard. pogłębia znajomość łac. i włoskiego, przechodząc równocześnie przeznaczony dla profesorów kurs komentowania doktryny Arystotelesa, i to doktryny dostosowanej i interpretowanej w świetle prawd wiary katolickiej. Powróciwszy do Rzymu, zaczął organizować w swoim domu pierwsze spotkania uczonych Greków i łacinników, dając w ten sposób początek tzw. Akademii B., gdzie na zgromadzeniach dyskusje prowadzono po gr. i po łac. i zapoczątkowano krytyczne opracowywanie tekstów. Pierwsze przekłady (1441–1444) B. miały być właśnie ćwiczeniami stylu w nowo wyuczonej łac. Dotyczy to szczególnie homilii św. Bazylego Wielkiego *De Nativitate Domini* oraz dedykowanych kard. Cesariniemu *Memorabilia* Ksenofonta. Natomiast jego przekład *Metafizyki* Arystotelesa z lat 1447–1450 wskazuje, że znajomość łac. opanował już wówczas B. w najwyższym stopniu, a potwierdzeniem tego jest określenie, jakim obdarzył go Lorenzo Valla, autor *Elegantiae latinae linguae*, nazywając go „Latinorum Graecissimus, Graecorum Latinissimus”.

Trzy wielkie troski, odpowiadające trzem wielkim dążeniom, przenikają działalność i twórczość kard. B. Pierwszą jest troska o zawarcie, a potem o utrwalenie unii religijnej. Drugą stanowi dążenie do politycznego skonsolidowania chrześcijańskich państw Europy w jeden wspólny front przeciw islamizmowi. Trzecią troską jest dążenie do związania kultury bizantyńskiej z kulturą Zachodu, w przekonaniu, że tylko w ten sposób będzie mogła ona przetrwać; w tym świetle należy odczytywać całą jego twórczość teologiczną, translatorską i nade wszystko filozoficzną oraz działalność jako mecenasu i uczonego humanisty, zabiegającego o uratowanie i zabezpieczenie możliwie całej spuścizny piśmiennej, zwł. gr., i dlatego własną bibliotekę, zawierającą największy na owe czasy w Europie zbiór rps. gr. (ok. 900 kodeksów, z których sam wiele własnoręcznie przepisał), przekazał w 1468 bibliotece św. Marka w Wenecji z zastrzeżeniem, by mieli do niej dostęp wszyscy Grecy. Korzystali z niej także prof. uniwersytetu w Padwie i na podstawie tych zbiorów powstały słynne edycje Alda Manuzia, co w znacznym stopniu przyspieszyło rozwój humanizmu na Zachodzie.

Przebywając wiele lat w środowisku łac., B. stwierdził nie tylko znikomą znajomość filozofii Platona wśród ludzi Zachodu, ale zauważył również, iż przekłady i łac. interpretacje nauki Arystotelesa są dość dalekie od oryginalnej myśli Stagiryty, dlatego wraz z przyjaciółmi i współpracownikami (m.in. Janem Argypulosem i Teodorem Gazą) dokonał nowych, bardziej krytycznych przekładów pism Arystotelesa, a jako doradca papieża Mikołaja V, znawcy i zwolennika Arystotelesa, stał się inspiratorem i promotorem odnowy arystotelesowskiej na uniwersytetach europejskich, co ok. 1452 zapoczątkowało program nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego (Swieżawski DF III 58–84), który w wielu kwestiach musiał poddać weryfikacji wcześniejsze interpretacje filozofii Stagiryty, takie jak tomizm, awerroizm czy aleksandryzm. W wyniku tej weryfikacji B. doszedł do przekonania, że filozoficzny fundament myśli chrześcijańskiej, jakim był dotychczas arystotelizm, należy uzupełnić platonizmem, gdyż jest on bliższy wierze i lepiej mógłby jej bronić na płaszczyźnie rozumu. Ponadto B. hołdował zasadzie: „czczę i szanuję Arystotelesa, Kocham Platona” (colo et ve-

neror Arystotelem, amo Platonem) i zdawał sobie sprawę z tego, że myśl platońska tylko wówczas w świecie łac. będzie miała prawo obywatelstwa na równi z myślą arystotelesowską, gdy ukaże się ją w interpretacji irenicznej w stosunku do arystotelizmu i niesprzecznej w stosunku do chrześcijaństwa, gdyż tylko taka interpretacja platonizmu w owym czasie miała pewne szanse powodzenia. Dlatego wszystkie pisma filozoficzne B. są niestrudzonym poszukiwaniem możliwie najpełniejszej harmonii między filozofią Platona i Arystotelesa (np. w pojmowaniu substancji czy w koncepcji natury i sztuki) oraz zwalczaniem wszelkich interpretacji skrajnych (jak np. tych w wydaniu Gemistiosa Plethona czy Jerzego z Trapezuntu). Drobne szkice i pisemka polemiczno-apologetyczne: *Adversus Plethonem in Aristotelem de substantia* (wyd. L. Mohler, *Kardinal B.*, III 149–150); *De erroribus interpretis legum Platonis* (R 1469); *De natura et arte contra Georgium Trapezuntium* (wyd. L. Mohler, *Kardinal B.*, III 92–147); *Quod natura consulto agit* (wyd. L. Mohler, *Kardinal B.*, III 89–90) — zostały w pełni wykorzystane raz jeszcze przez B. w jego największym dziele filozoficznym *In calumniatorem Platonis libri IV*, zredagowanym w wersji grecko-łacińskiej i wydanym drukiem w Rzymie w 1469 (wyd. L. Mohler, *Kardinal B.*, II, Pd 1927); przeznaczone było głównie dla odbiorców łacińskich. Bezpośrednią przyczyną napisania *In calumniatorem* były powstałe ok. 1458 *Comparationes philosophorum Aristotelis et Platonis* (*Porównania filozofów Platona i Arystotelesa*) Jerzego z Trapezuntu; nie było to jednak żadne porównanie, lecz antytetyczne zestawienie dwóch największych filozofii starożytnych, a ostatecznym miernikiem obu doktryn były prawdy wiary chrześcijańskiej; w rezultacie była to ostra inwektywa i złośliwy paszkwil na Platona i cały neoplatonizm oraz bezzasadna i nadmierna apoteoza Arystotelesa i arystotelizmu w pełni „uchrześcijanionego”.

Odpowiedź B., chociaż miała charakter polemiczno-apologetyczny, była pogłębioną, szeroką prezentacją myśli platońskiej, ukazanej jako irenicznej tak w odniesieniu do właściwie rozumianego arystotelizmu, jak też w stosunku do chrześcijaństwa. Platon B. jest „zbiornikiem” i przekazicielem całej starożytnej i praobjawionej mądrości, prezentującym sermo sapientiae (mądrość), podczas gdy Arystoteles był przekazicielem sermo scientiae (wiedzy naukowej). Nie ma i nie może być między nimi sprzeczności, lecz jedynie zgodność, która nie tylko nie wyklucza, lecz zakłada pewne różnice. Dokonując rozróżnienia na wiedzę sapiencjalną (Platon) i wiedzę naukową (Arystoteles), B. nie przeciwstawiał ich sobie ani nie podporządkowywał w ten sposób, jakoby jedna była koniecznym etapem do osiągnięcia drugiej, jak to ujmował wcześniej św. Bonawentura, a później Ficino. W przeciwieństwie do Pica della Mirandoli różnic między tymi filozofiami nie sprowadzał też do rozbieżności tylko werbalnych. Jeśli można tu skorzystać z obrazu kartezjańskiego drzewa wiedzy, aby stosunek ten głębiej zrozumieć, to wiedzę Arystotelesa można by przedstawić jako ogromny, integralny konar, ale tylko konar drzewa mądrości Platona. Dzieło B. wywarło istotny wpływ na profil renesansowego platonizmu głównie poprzez Ficina. Oddziało również na arystotelizm Pomponazziego i Kajetana. Uwybraźniło różnicę między aleksandryzmem a awerroizmem oraz między tomizmem a Arystotelesem historycznym. W nurcie arystotelizmu chrześcijańskiego było poparciem dla szkotyizmu. Stanowiło istotne poparcie dla rozwiązań synkretycznych i konkordystycznych w polemikach filozoficznych XVI w. *In calumniatorem*

Platonis wywarło też inspirujący wpływ na heliocentryczną koncepcję Mikołaja Kopernika.

Bibliografia: L. Mohler, *Kardinal B. als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I–III, Pa 1923–1942; E. Garin, *L'umanismo italiano*, Bari 1952, 1964³ (*Filozofia odrodzenia we Włoszech*, Wwa 1969, 116–119); F. Masai, *Le problème des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance*, P 1952; E. Mioni, *Contributo del cardinale B. all'interpretazione della metafisica aristotelica*, w: *Aristotelismo padovano e filosofia aristotelica*, Fi 1960, 173–182; S. Bernardinello, *I testi bessarionei della „Metafisica” di Aristotele*, *Rivista di studi bizantini e neoellenisti* 5 (1968), 127–145; A. Pertusi, *In margine alla questione dell'umanesimo bizantino: Il pensiero politico del cardinale B. e i suoi rapporti con il pensiero di Giorgio Gemisto Pletone*, *Rivista di studi bizantini e neoellenisti* 5 (1968), 95–104; P. Moraux, *D'Aristote à B. Trois exposés sur l'histoire et la transmission de l'aristotélisme grec*, Québec 1970; *Il cardinale B. nel V centenario della morte (1472–1972)*, *Miscellanea Francescana* 73 (1973), 265–386; *Miscellanea Marciana di studi Bessarionei (A coronamento del V Centenario della donazione nicena)*, Pd 1976; M. Ciszewski, *Kardynała B. In calumniatorem Platonis — geneza, cele i adresaci*, *RF* 25 (1977) z. 1, 89–109; tenże, *W poszukiwaniu idei przewodniej działalności i twórczości kardynała B.*, *ZNKUL* 20 (1977) z. 2, 47–62; tenże, *Dusza ludzka i jej nieśmiertelność w poglądach Jana Bazylego B.*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 31 (1986), 55–78; A. de Halleux, *B. et le palamism au concil de Florence*, *Irénon* 62 (1989), 307–332; M. Ciszewski, *Kardynała B. interpretacja filozofii Platona i Arystotelesa*, Lb 1990 (bibliogr.); M. Manfredini, *I manoscritti plutarchei del B.*, *Annali della Scuola Normale di Pisa* 24 (1994) z. 1, 31–48; P. Lauter, *Theophrastus in B.*, *The Journal of Hellenic Studies* 115 (1995), 155–160.

Marian Ciszewski